

TANULMÁNY

A gondatlan bűncselekmények újrakodifikálásának elméletéhez

és Irk Ferenc igazgató, Országos Kriminológiai Intézet (Budapest)

I.

A társadalomra veszélyesség fogalmi kérdéseiről

Amikor magánember, kisebb vagy nagyobb közösség véleményét nyilvánít valamiről, akkor abban foglal állást, hogy nézete szerint magának az állásfoglalásnak a tárgya hasznos-e vagy káros, jó-e vagy rossz, szükséges-e vagy szükségtelen. Azaz, megítélése szerint a vizsgált tárgy inkább előnyös vagy inkább előnytelen tulajdonságokkal rendelkezik-e.

Ez az ítélet egyrészt mindig szubjektív, másrészt az állásfoglalás nagyszámú determinánsa történelmi-társadalmi jellegzetességek hordozója. Mindazonáltal a vélemény objektíválódhat, s egy kisebb-nagyobb közösségre vonatkozó kötelező ítéletalkotásban ölthet testet.

1. Kriminál-szociológiai alapvetés

A társadalomra, annak kedvező irányban történő változására számos jelenség jelenthet veszélyt. Ezek egy részét az emberek helyesen ismerik fel, mások szerepét túlbecsülik, ismét másokét alábecsülik, s vannak, amelyeket egyáltalán nem vagy csak kévsé ismernek fel. Ez részben függ a veszély fajtájától, részben az egyének tapasztalatától, részben az emberek számára irányítúként szereplő emberek, szervezetek állásfoglalásától. Ezek a kisebb-nagyobb körben véleményt formáló nézetek lényegében mind arra a többé vagy kevésbé alátámasztott *vélelemre* alapozódnak, aminek tartalmi lényege: mekkora rizikót jelent nekem (nekünk) valamely tett megvalósítása, mekkora kockázatot jelent a tett nyomában járó következmény vagy annak elmaradása.

Ehelyütt nem kerülhető meg annak tisztázása, hogy mit értünk a „társadalom” kifejezésen, mit tekintünk témánk szempontjából társadalomnak. Régebben beszél-

tünk – berendezkedés, a termelőeszközök tulajdonlása alapján – feudális, kapitalista vagy éppenséggel szocialista társadalomról. Földrajzi megoszlás alapján teszünk különbséget pl. az amerikai, az orosz (korábban: szovjet), német vagy magyar társadalomról. Szemben az amerikaival (melyikkel?, természetesen az USA-éval) nem szoktunk – legalábbis ma még – európai társadalomról szólni. Legfeljebb egyes európai népek vagy országok közösségéről vannak ciképzéseink. És ha valamennyi európai ország tagja lesz az Európai Uniónak, akkor már lesz európai társadalom? Vagy csak akkor, ha az egyes tagállamok nemzeti szuverenitásukat annyira csökkentik, hogy az egész kontinens egységes irányítás alá kerül – miként ez jelenleg létező valóság az USA-ban, s emlékeinkben még élénken él a Szovjetunió képe is. Hol vannak hát egy társadalomnak a határai? Ott, ahol az állami szuverenitás véget ér?

Mihez köthető hát a társadalomra veszélyesség? Társadalmi berendezkedéshez? (Ennek alapján lehetne elemezni azt, hogy mi vezetett a szocialista világrend bukásához? Mely veszélyek fel nem ismerése vagy késői észlelése, rossz kezelése vezetett 1989-hez?) *Metől meddig jelent veszélyt valamely tett egy társadalomra? Egy-egy ország lakóinak közössége az az egység, amire mindez vonatkozik? Eszerint a magyar társadalom azonos Magyarország határai között élő emberek összességével, de nem tartoznak ide a határokon kívül magyarnak valló emberek, közösségek. A magyar társadalomra tehát az jelent veszélyt, ami az ország határain belül élő magyar és nem magyar nemzetiségűeket érintheti kedvezőtlenül?*

A kérdés feszegetése egyáltalán nem „akadémikus”, mégkevésbé akadémikusodó. Nem mindegy, hogy melyik társadalom tagja a veszély előidézője, s az sem, hogy hová tartozik az áldozat. Van-e érdekképviselője a sérelem elszenvedőjének, van-e olyan intézmény, szervezet, aminek hatalma van a veszélyközöt felett, s egyúttal jogában is áll a veszélyközöt ebbéli – tehát a tényleges sérelemhez, kárhoz vezető – ténykedésében meggátolni. Ne

feleljük, hogy *multinacionális fel- és alvilági* (tehát formailag valahol és valamikor legális, illetve illegális) *szervezetek* korábban nem ismert nagyságrendű, potenciális vagy tényleges, akaratlagos vagy véletlen kártevésével állunk szemben. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy *ami a világ egyik részében* (régijóiban, országában, közösségében stb.) *hasznos, előnyös, az a másikban kár, hátrány* lehet, vagy ilyen megítélés alá eshet. Eszerint rögzíthetjük: a társadalomra veszélyesség nem globális fogalom, hanem regionális vagy még kisebb (ország)területre vonatkozatható érvényességgel bír.

A már említett *kockázat* jellegét tekintve sokféle lehet, kezdve az etikaitól, folytatva a sort a szociális, az egészségügyi vagy éppenséggel a gazdasági és a politikai kockázatokig. Ezek mögött mindig az emberi *félelem* és *szorongás* szerepel motíváló tényezőként. Nem közbömbös tehát, hogy ki, milyen információk alapján nyilvánít véleményt arról, mi és mennyire veszélyes a társadalomra. A következőkben a főbb összetevőkről lesz szó.

Maga a *veszély* úgy képzelhető el, mint egy jelenség pontosan nem ismert kimenetele. Ismereteink alapján csak azt tudjuk feltételezni, hogy annak lehet mind kedvező, mind kedvezőtlen végkifejlete. Az pedig újabb elemzés tárgya, hogy mi tekinthető *kedvező*, illetve *kedvezőtlen* következménynek. Ennek eldöntésében játszanak szerepet a már említett kockázati dimenziók, illetőleg az azokról alkotott ítélet.

Természetesen az sem evidens, hogy – a lehetséges kimeneteleket tekintve – mi jó vagy rossz a társadalomnak. A *társadalomra veszélyesség* kérdésében történő állásfoglalás tehát sokoldalú megközelítést igényel. A fogalmat evidenciaként kezelő szemléletmód csak a „mi pártunk és kormányunk” típusú, atyáskodó és gyakran diktatórikus berendezkedésekben (legyen az államszervezet, munkahelyi vagy családi közösség avagy más hasonló formáció) fordulhat elő. A kockázatkezelés csakúgy, mint a veszélytényezők vizsgálata – végeredményét tekintve – mindig *kétesélyes*: a folyamat végződhet előnyre és hátránnyal, haszonnal és kárral. Ha különböző lehetőségek bekövetkezése nem nyitott (ami nem azt jeleníti, hogy a kimenetel esélye mindkét végeredményre nézve azonos), akkor nem beszélhetünk sem rizikóról, sem veszélyről, hanem nagy biztonsággal prognosztizálható, haszon- vagy kárkövetkezményről.

A *végeredmény megítélése* sem feltétlenül kell, hogy mindenki számára azonos legyen. Lehet, hogy a végső számia egyenlege eltérő a többség, illetve a kisebbség számára. Az is gyakran előfordul, hogy ami rövid távon előnnyel kecsegtet (vagy ténylegesen előnyt produkál), az hosszú távon hátrányt jelent. Mások lehetnek az előny-hátrány elemzések mérlegei aszerint, hogy a közvetlen vagy a közvetett következmények mentén vizsgálódunk (esetleg mindkettőt egyaránt figyelembe vesz-

szük). Az számításba jöhet a mérlegkétségítés során, hogy van-e lehetőség menet közben az eredményhez vivő folyamatra beavatkozni (s ha igen, milyen áron), vagy nincs (s ebben az esetben milyen a lehetséges kimenetel).

Az egész kockázati vagy társadalomra veszélyes jelenséget egy olyan folyamatként vizualizálhatjuk, ami egy, a fehértől (a jótól, kívánatostól, hasznostól) a feketéig (a rosszig, nem kívánatosig, haszontalanig), s ennek során a szürke különféle árnyalatán át vezető egyenesre helyezhető. Ahhoz, hogy a jelenséget e vonal valamelyik pontjára pozícionálni tudjuk, a jelenség (cselekmény, döntés, viselkedés) különféle dimenziók szerinti értékelésére kell, hogy sor kerüljön.

Ezen dimenziók tartalmi értékelése ma jóval nehezebb, mint íz, húsz vagy különösen ötven évvel ezelőt. Ami a nagy, és egyre gyorsuló változást okozza, az a *globalizáció*. Ma már feltehetjük a kérdést: ha valamiről kiderül, hogy veszélyes valamelyik társadalomra, annak fejlődésére megengedhetetlen kockázatot jelent, az vajon nem hasznos-e egy másiknak. (Hogy tovább bonyolítsuk a kérdéssort: melyik társadalom véleménye szerint, s egyazon társadalmon belül melyik közösség preferenciarendjét elfogadva adhatunk kielégítő választ?) S ha ez a helyzet áll fenn, akkor kinek az érdekei dominálnak? Mihez képest ki az univerzális, illetve a partikuláris? Ha érdekek vagy érdekek összeütközéséről, kibékíthetetlen ellentétéről van szó, melyik a magasabb rendű? Ki vagy mi dönti el a prioritást, és a döntésben milyen szempontok játszanak, illetve kellene, hogy játszanak szerepet? Megannyi kérdés, amelyek megválaszolása nélkül lehet ugyan véleményt nyilvánítani a jóról és rosszról, csak éppen az állásfoglalások megalapozottsága kérdésjelezhető meg.

2. Társadalomra veszélyesség a büntetőjogban

A megalapozott állásfoglalás kialakításához segítséget nyújtanak azok a szakemberek, s az általuk kifejtett nézetek, amelyek a *társadalomra veszélyesség büntetőjogi vonzatai* járák körül. A következőkben ezeknek csupán jelzés- és hivatkozás-szintű bemutatására kerülhet sor.¹

A felsorolásból semmiképp nem mellőzhető *Kertész Imre* egyik korai, e témakörben (is) a magyar szakirodalomban alapozó munkája, aminek fő gondolatát idézzük. Ő az „ösforráshoz”, azaz Marxhoz nyúl vissza, amikor hangsúlyozza: „A termelő viszonyok alkotják a fejlődés meghatározott fokán álló társadalmat, így azok a cselekmények, amelyek sértik ezeket a viszonyokat, veszélyesek a társadalomra”. Majd a következőképp ír: „Társadalomra veszélyeseknek tehát azokat a cselekményeket nevezzük, amelyek sértik az adott társadalom viszonyait”. S mindebből következik – állítja –, hogy „a társadalomra veszélyesség fogalma osztályfogalom”. Hangsúlyozza:

1 Részletesen ld.: a T-14780 sz. alatti „A társadalomra veszélyesség jellemzői” c. OTKA-tanulmányt (1996), továbbá Írk F.: Társadalomra veszélyesség a globalizáció korában. Megjelent a Kriminológiai Tanulmányok 39. kötetében (2002).

„a kapitalista társadalom büntetőjoga és a burzsoá erkölcs a tőkés társadalom védelmezője”.² Majd fél évszázad távlatából – egy rendszerváltáson átesve – ehhez annyit lehet hozzátenni, hogy eszerint korántsem arról van szó, mintha a társadalomra veszélyesség fogalma alatt egy társadalom valamennyi rétegéhez tartozó egyén ugyanazt kellene értsen. E fogalom mindig gyanúknak a nézetrendszerét tükrözi, akik a jogot alkotják. Konszenzus lehetséges a különböző érdekeket képviselők között, azonban – demokratikus társadalomban – alapvetően a parlamenti többség akarata érvényesül.

Az elmúlt évtizedekben lezajlott viták többsége – jogászokról lévén szó – a *társadalomra veszélyesség és a jogellenesség* viszonyáról szólt. A rendszerváltás előtti burkoltan, azóta nyíltabban és visszatérően gyanúknak a fogalom, egyszerűen amiatt, mert vannak, akik úgy vélték: vélik: a szovjet jogból „begyűrűzött” definíció a büntetőjog-dogmatika „igazi” művelői körében szalonképtelen, nem illik bele a hagyományos rendszerbe. Mielőtt a kriminológus – azaz nagyönis praktikus – oldaláról közzéleném meg a témát, álljon itt a 20. század második fele legnagyobb magyar elődeinek néhány sarkalatos megállapítása.

Kádár Miklós – *Kálmán György* szerzőpáros, nem a társadalomra veszélyesség „magasabb rendűségét”, prioritását hirdeti a jogellenességgel szemben, hanem kreatív megoldást talál a két fogalom hasznos integrálására. „A társadalomra veszélyesség fogalmának a jogellenességbe való beépítése minőségileg újat hoz. Ez annak elismerése, hogy a jogellenesség kategóriájának ténylegesen létező és pontosan meghatározható materiális tartalma van, ez a tartalom a társadalmi érdekek sérelme vagy veszélyeztetése.”³ A Kádár-Kálmán szerzőpáros arra is fontosnak tartja felhívni a figyelmet, hogy a társadalomra veszélyesség tartalma nem állandó, s számos tényezőtől függ, amelyek között első helyen áll a gazdasági fejlődés.⁴ *Tokaji Géza* hosszú szakmai pályafutása során legalább háromszor foglalkozott a kérdéskörrel. Elsőként 1972-ben megjelent dolgozatában⁵ elemezte a cselekmény társadalomra veszélyességét és ennek viszonyát a törvényi tényálláshoz. Ő is a cselekmény társadalomra veszélyességét életbeli, társadalmi jelenségnek tekinti, „amely a jogi szabályozást történetileg és logikailag egyaránt megelőzi, amelyet tehát ... nem a jog hoz létre, hanem amelyre a jog csupán reagál.” Nyomatékkal és több helyütt hangsúlyozza, hogy társadalomra veszélyesség hiányában nem lehet tényállászerű a cselekmény, a ket-

tő összhangban kell legyen egymással. *Tokaji* felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalomra veszélyesség változó jelenség: a társadalmi viszonyok változása során keletkezhet, megváltozhat (növekedhet vagy éppenséggel jelentéktelen mértékűre csökkenhet) és meg is szűnhet.⁶

Viski László – akinek korábbi felfogását számos kritika érte – 1974-ben álláspontját újrafogalmazza.⁷ Felhívja a figyelmet arra, hogy a hatályos törvény (1961. évi V. törvény 2. § (2) bekezdés) nem a társadalomra veszélyesség, hanem a társadalomra veszélyes cselekmény fogalmát határozta meg, s így nem ad egyértelmű eligazítást abban, hogy „miután az emberi cselekmény nem vitásan objektív és szubjektív elemek dialektikus egysége, vajon a törvényi meghatározásban felsorolt jogtárgyakat sértő vagy veszélyeztető magatartások mely szubjektív összetevőit kell – és kell-e egyáltalán – a társadalomra veszélyesség megalapozásában vagy súlyának alakításában részt vállaló tényezőnek tekinteni”. További kérdés, hogy „mi a megoldása azoknak az eseteknek, amikor egyes cselekmények nem vitásan sértik pl. egy állampolgár személyét, azonban a sértő cselekmény a maga egészében nem ellentétes a társadalmi renddel”. Szerinte a cselekmény társadalomra veszélyessége „a tényleges, objektív megvalósuló jogtárgysértéstől, illetőleg veszélyeztetéstől függ csupán. Ilyen álláspont szerint megalapozásában csak a cselekmény külvilági elemei kapnak szerepet és a cselekmény szubjektív cleméi a felróhatóság körében képezhetik csak vizsgálat tárgyát.” *Viski* szerint az elmélet és a jogalkotás a *társadalomra károosság* fogalmából indul ki, s tulajdonképpen ezt érti a társadalomra veszélyesség kifejezés alatt. Ezért javallott a társadalomra veszélyesség kifejezést a társadalomra károosság fogalommal felváltani. Legalábbis első megközelítésben. Alaposabb elemzés azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy egy módosítás lehetetlenne tenné büntetni mind az alkalmatlan kísérletet, mind az előkészületet. Mindez pedig arra utal, hogy a társadalmi károosság megítéléshez nélkülözhetetlen bizonyos szubjektív mozzanatok.

Békés Imre a jelenleg is érvényben levő Btk. hatályba lépését követően megjelent monográfiájában⁸ a bűncselekmény-fogalom történeti fejlődését taglaló 8.2. pontban részletesen szól a társadalomra veszélyességről is.⁹ A fogalommal összefüggésben hangsúlyozza, hogy a „társadalomra veszélyesség *objektív kategória*, a jogalkotó tehát a társadalomra veszélyességet nem konstruálja, hanem *felismeri*.” *Wiener A. Imre* szerint a társadalomra veszélyesség és a jogellenesség viszonyáról a szo-

² *Kerész Imre*: A „társadalomra veszélyesség” kérdései. Rendőrségi Szemle 1956/3. 220-229.

³ *Kádár M. – Kálmán Gy.*: A büntetőjog általános tanai. KJK, 1966. 218.

⁴ *Kádár – Kálmán* 1966. 222.

⁵ *Tokaji Géza*: Adalékok a bűncselekményfogalom felépítéséhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Tomus XIX. Fasciculus 3 Szeged 1972. Ld. különösen a III. rész. 8. és köv.

⁶ *Nagy F. – Tokaji G.*: A magyar büntetőjog általános része. JATE Szeged 1987. 62.

⁷ *Viski László*: Tézisek a bűncselekményfogalom felépítéséhez. Állam- és Jogtudomány 1974/3. 382-409. Az I. pont a következő címet viseli: A társadalomra veszélyesség, mint a bűncselekményfogalom alappillére. (382-392.)

⁸ *Békés Imre – Földvári József – Gáspár Gyula – Tokaji Géza*: Magyar büntetőjog. BM Könyvtársdó Budapest, 1980. (Hivatkozásoknál a továbbiakban ld. Békés 1980.)

⁹ *Békés* 1980. 87. és köv.

cialista büntetőjog-tudományban még nem alakult ki uralkodó nézet. Szerinte leginkább megalapozottak az a nézet látszik, amelyik „a büntetőjogi dogmatikában csak a jogellenességet kizáró körülményekről szól, s a szabályozás büntetőpolitikai indokát keresi a társadalomra veszélyesség hiányában”.¹⁰ Ezzel lényegében Wiener arra az álláspontra helyezkedik, ami szerint a jogellenesség része a bűncselekmény-fogalomnak, míg a társadalomra veszélyesség nem. Következésképp a társadalomra veszélyesség – a büntetőjogon belül – nem is befolyásolja sem közvetlenül a jogalkotást, mégkevésbé a jogalkalmazást. *Békés Imre* egy későbbi állásfoglalásában arra látja fontosnak a hangsúlyt helyezni, hogy a társadalomra veszélyesség egyrészt jogalkotói, másrészt jogalkalmazói kategória. A jogalkotási dimenzióban így fogalmaz: „a törvényhozó az emberi magatartások elvileg lehetséges teljességéből a Btk. megalkotásánál azokat emelte ki és nyilvánította – törvényi tényállásba foglalás útján – bűncselekménnyé, amelyeket a társadalomra veszélyesnek ítélt.” ... „Az egyes bűncselekmények eltérő büntetési tételei azok, amik jogalkotói megítélés szerinti eltérő társadalomra veszélyességét mutatják.”¹¹ Hangsúlyozza még, hogy a jogalkalmazónak a „konkrét cselekmény konkrét társadalomra veszélyessége mértékét minden esetben vizsgálnia kell”, s ennek során kiderülhet, hogy akár az elkövetéskor, akár a cselekmény elbírálásakor a társadalomra veszélyessége csekély volt, azzá vált, nem volt társadalomra veszélyes vagy e veszélyessége akár teljesen megszűnt. (Btk. 28. és 36. §§)

Horváth Tibor szerint¹² a társadalomra veszélyesség foka döntően attól függ, hogy mely társadalmi viszonyok ellen irányul, melyeket változtat vagy változtathat meg hátrányosan. Emellett – véli *Horváth* – jelentőséghez jut az elkövetés helye, ideje, módja, az okozott sérelem vagy kár nagysága, a veszély közelségének foka. Ezek sorolhatók az *objektív társadalomra veszélyesség* fogalmi körébe. Vitatottnak tekinti a *szubjektív társadalomra veszélyesség* létét, ám ha létezik ilyen, akkor e körbe sorolhatók olyan tényezők, mint az elkövető szubjektív célja és indítóioka, az előkészület vagy az alkalmatlan kísérlet.

Magam úgy vélem, hogy a fogalomnak – elméletileg – nem kellene feltétlenül a büntetőködexben szerepelnie. Gyakorlatilag azonban – amennyiben a fogalom fontosságát nem tagadjuk – aligha volna másutt elképezhető a helye. E fogalom nem olyan evidencia, amit – ha a jog számára nem definiálnak – köznapi értelemben is mindenki ugyanúgy használna. Ellenkezőleg! A szakirodalom ismertetés meggyőző erővel szolgáltatott bizonyítékul arra vonatkozóan, hogy a fogalom absztrakt, és a mindenkor társadalom (pontosabban: annak a parlamen-

tü többséget adó része) képes azt konkrét tartalommal megtölteni. Annak a jogászgenerációnak a zörne, amelyik ezen a fogalmi rendszerben nőt fel, a jogellenesség – mint valódi jogdogmatikai fogalom – eredőjét, tartalmát, sőt az *egész büntetőjog alapvető értelmét és morális alapját a társadalomra veszélyesség mint keret tartalommal való megtöltésében látja*. E nemzedéknek a jogellenesség mint a büntethetőség alapja önmagában kevés, értelmetlen, tartalmatlan. A társadalomra veszélyesség ad választ arra, hogy *mely cselekményeket szabad, kell, értelmes üldözni*. Ez a második kérdés (mármost, hogy a cselekmények mely köre érdemi meg a büntetésre való figyelmet) szintén alapja annak, hogy – túl azon az önkényes választáson, miszerint a törvényalkotó akarata az egyetlen selekciós szempont – valami értelmes indokát adjuk a deviáns cselekmények selekciójának. Itt találkozik össze *morál és (büntető)jog*, amely két entitás kapcsolatának szükségességét ugyancsak nem kevesen tagadják. Hangsúlyozni szeretném, hogy – *Horváth Tiborral* egyezően – a társadalomra veszélyesség tekinthető a cselekmény szociológiai, a jogellenesség pedig ugyan-ezen cselekmény jogi fogalmának. Azoknak, akik eleve tagadják valamely (bűn)cselekmény szociológiai beágyazottságát, nincs mit mondanom, hiszen nyilvánvalóan két külön nyelven beszélünk és eleve nem érthetjük meg egymást. Akik viszont elismerik a (bűn)cselekmény társadalmi megalapozottságát, azok számára talán elfogadható az a szemlélet, ami röviden úgy summázható, hogy a *társadalomra veszélyesség legyen a jogellenesség „lekiismerete”*. Vegye észre jogalkotó és a legszélesebb értelemben vett jogalkalmazó, hogy ha valami csak jogellenes, ám nem veszélyes a társadalomra, akkor a jog megszegéséért felelősségre vontat alapvető igazságtalanság érte. (Ha a jogellenes tett egyúttal társadalomra is veszélyes: ez még nem jelenti azt, hogy minden rendben van!)

Anélkül, hogy e vitát le kívánám zárni (magam részéről természetesen most be kell fejezmem az érvelést, de biztos vagyok abban, hogy lesz még reflexió a témára), rögzíteni szeretném azokat a *legfontosabb ismérveket*, amelyek a társadalomra veszélyesség tartalmát ki kell töltsék. Ezek a következők:

a) *Érdemes legyen a cselekmény társadalomra veszélyességét kinyilvánítani*. Emögött egyrészt az áll, hogy kivételes, de ne teljesen ritkaságszámba menő legyen, üldözése (agy elsősorban a tettes kézrekerítése és büntösgének bebizonyítása) a valószínűleg kellően magas fokon előre valószínűsíthető legyen. Valószínűleg nem ennek alátámasztásául fogják emlegetni a rendszerváltást követő időszak kriminalizálási „rohámát”, amelynek so-

¹⁰ *Wiener A. Imre: A társadalomra veszélyességet kizáró körülmények a szocialista büntetőjogban. Állam- és Jogtudomány 1980/1. 62-78.*

¹¹ *László Lend (szerk.): A Büntető Törvénykönyv magyarázata. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó Budapest 1986. 38.* A pontosítás kedvéért érdemes megjegyezni, hogy *Békés* is vélhetőleg arra gondolt, hogy a jogalkotó a büntetési érdemről *mértékben* társadalomra veszélyes cselekmény tarja kodifikálására indokoltnak és nem a veszélyesség-nem veszélyesség határát vonja meg a bűncselekménnyé nyilvánítás definíciósakor – mint ez a leírás és idézet szövegből – helytelenül – következik.

¹² *Horváth Tibor: A társadalomra veszélyesség és a bűncselekmény fogalmának alapvető kritériuma. Állam- és Jogtudomány 1980/1. 3-32.*

rán a több, mint félszáz módosított, illetve új büntető paragrafus – ezek között elsősorban a gazdasági bűncselekmények megfékezéséért célzók – „üres”, mert éveken keresztül nincs bűnöző.¹³

b) Legyen a cselekmény *kivételes*, azaz ne legyen olyan, amelyiket a társadalom igen nagy része – különösen a többsége – sért meg. Az ilyen cselekmény ugyanis csak egy szűk elit számára értékelhető társadalomra veszélyesnek, azaz a közvélemény ezt az értékítéletet – márcsak egészséges önvédelemből is – nem fogja támogatni. Dél-Amerika számos országában a kábítószer-termelésre hiába mondanák ki, hogy a társadalomra veszélyes, az emberek (azok, akik a lakosság többségét alkotva ebből élnek, s ha nem természetiek a másokat pusztító mérget, éhen halnának) ezt egészen egyszerűen éppúgy nem hinnék el, mintha nálunk azt állítanák, hogy bizonyos szakmákban a borra valózás vagy a „KGST-piacokon” való vásárlás veszélyes a társadalomra. A társadalom többségének meggyőződése kell legyen – legalábbis a demokráciák államok hagyományai ezt mutatják –, hogy a jogszabály helyes, azaz valóban a többség számára veszélyt jelentő cselekmény ellen kíván fellépni.

c) A társadalomra veszélyesség büntetőjogi értékelést igénylő mértékének megállapítása súlyos feladat – vagy legalábbis az kellene – legyen. Az ilyen megállapítást a társadalomnak komolyan kell vennie, különben a jogalkotó lejárta tekintélyét. Érdemes tehát alaposan megfontolni két dolgot:

– bizonyosan nincs-e más, a büntetőjogon kívül eső eszköz, amivel a jelenség ellen hatékonyan lehetne fellépni; elengedhetetlen-e az ultima ratio alkalmazása?

– amint arról már szó volt: lehet-e a büntetőjog garanciákkal erősen körülbástyázott eszköztárával a jelenség szemben eredményesen fellépni. Ez különösen a tradicionálisnak nem nevezhető cselekmények körében életszerű felvetés.

II.

Társadalomra veszélyesség, bűnösség, gondatlan balesetokozás

A fogalom speciális megvilágításba kerül a gondatlan bűncselekmények, ezeken belül a legnagyobb tömeget kitevő közlekedési vétségek esetében. Az e körben felmerülő kérdések korrektt megválaszolásá elsősorban azért nem egyszerű, mert – ellentétben a bűncselekmények többségével – ezúttal az átlagember, sőt bizonyos (nem túl nagy) valószínűséggel bárki bűncselekmény elkövetője lehet. A sértetti szerepbe kerülés is gyakoribb, mint a tradicionális bűncselekmények esetében. Itt nem, vagy a szándékos bűncselekményekhez képest sokkal ki-

sebb gyakorisággal érvényesül az a prevenciós racionalitást és moralitást egyaránt szolgáló szabály, ami szerint a *normakövető többség jól elkülöníthető kell, hogy legyen a normaszegő kisebbségtől.*

1. Etikai kérdések

Az *etikai dilemmák* sorából a *tévedéshez való jog* kérdéskörét szeretném részletesebben exponálni. Tudjuk egyrészt, hogy hibátlan magatartásra senki nem képes. (Részletesebben ld. még a gondos modell-teóriánál.) Másrészt azzal is tisztában vagyunk – vagy ha olykor nem is, bizonyítani ennek ellenkezőjét vajmi nehéz –, hogy a balesetek többsége figyelmetlenségre vezethető vissza. Ez más megfogalmazásban azt jelenti, hogy a normaszegést elkövető járművezető *tévedett* a forgalmi viszonyok – benne a legfontosabb két tényező: az út és az idő dimenziójának – helyes megítélésében. *Tévesen* mérte fel saját és a másik közlekedési résztvevő helyzetét, lehetőségeit. A közlekedés egyik fontos eleme a teljesítmény és biztonság optimumának állandó keresése, és – jó esetben – megtalálása. Ha a járművezető túlzottan a biztonságra törekszik: nem alkalmas a forgalomban való részvételre. Ha ennek ellenkezőjét, a túlzott kockázatot választja, akkor sem. Döntések millióit kell meghoznia, amelyek során a helyzetet mindig úgy kell(ene) felmérnie, hogy se túl lassan, se túl gyorsan ne közlekedjék, a másik jármű nyomvonalát se túlságosan nagy, se túlságosan csekély távolságban ne keresztesse. Ezek a *kell és a tilos* között húzódó idődimenziók többnyire néhány másodpercre, az útdimenziók néhány útméterre vannak egymástól.

A kérdés tehát – sarkítva – a következő: szabad-e olyan tévedés következményéért büntetést kiszabni, amit kivétel nélkül mindenki – mégha eltérő gyakorisággal, de egészen biztosan – „elkövet”. A válasz – miként a népi mondás is tömören visszaadja – egyértelmű: tévedni emberi dolog, tehát tévedni nemcsak szabad, muszáj. Kivétel a közlekedés (és a gondatlan bűncselekmények itt nem részletezett számos egyéb, elsősorban a technikával összefüggő válfaja), ahol bár elvileg a tévedés megengedett, s tudjuk, hogy ez időről időre be is következik, csak épp akkor és ott nem lett volna szabad, amikor annak súlyos következménye lett. Megállapíthatjuk: a közlekedésben a *tévedés szelektív joga* érvényesül.

2. Gyakorlati kérdések a társadalomra veszélyesség fogalmi körében

Az előzőekben láttuk a jogdogmatikusok egyik élénk vitát kiváltó kategóriája (volt) a társadalomra veszélyesség lényegének definiálása. Kriminológusként – a balesetek és azok következményeinek, továbbá az emberi visel-

kedésnek, a hibázásnak jellemzőit némileg megismerve – további kérdések tomposulnak, amelyekre *nehéz* minden szempontból védhető, bizonyítékokkal alátámasztott, tehát *hiteles válaszokat adni*. Ezek közül – bízást a legfontosabb – néhány a következő felsorolásban található.

a) *Jogi szempontból* társadalomra veszélyesként értékelhető-e az olyan cselekmény, amelyet a *közvélemény* legfeljebb elméletileg, vagy még így sem tekint annak? A közvélemény álláspontja részint szavakban részint tettekben nyilvánul meg. A kettő között olykor szakadék tántog. A közlekedésben számos ilyen, gyakran és sokak által tanúsított megnyilvánulás figyelhető meg, kezdve az abszolút és a relatív gyorsajtástól az előzési manővereken át a áthaladási elsőbbség meg (nem) adási szokásaiig. A nagyon gyakori, esetleg a többségi normasértésről vajon deklarálatos-e, hogy az társadalomra veszélyes csak azért, mert – a normasértések számához képest – ritka kivételként olykor súlyos következmény társul az elkövetett jogsértéshez?

A *válasz* igen, csupán a megoldás technikája, a jelenlegi gyakorlat kifogásolható. (Egyedi esetben, véletlenül által befolyásolt situációban kerül sor az előírt vélemény megalkotására és a megfélemlítésre.) Megkérdőjelezhető mind a generál, még inkább a speciálprevenzív hatása az ilyen beavatkozásoknak. Bűnösök helyett „Pechvogel”-eket kreálunk, s eközben azt hisszük, hogy hathatós áldozatot mutattunk be a közlekedésbiztonság oltárán.

b) *Jogilag* társadalomra veszélyesként értékelendő-e az olyan cselekmény, amelynek *következménye* elválaszthatatlan a társadalom előrehaladását szolgáló tevékenységtől, mégha ennek – igaz ugyan, hogy szükségszerű – negatív „melléktermék” is? Ennek a kérdésfeltevésnek a háttérben az a korábban már esettelt tény áll, miszerint az élet e területén lehetetlen hiba nélküli eljárást felmutatni. Az nem tudható csupán, hogy mivel, mikor, hol és pontosan milyen kimenetellel fog ez az esemény lejárni.

A *válasz*: igen, de nem biztos, hogy korrektt és eredményes megoldáshoz a büntetőjog eszközeit kell felhasználni. Bővebben kifejtve: egyrészt arra érdemes a figyelmet felhívni, miszerint semmiképp nem tagadható egy-egy súlyos kimenetelű baleset társadalomra veszélyesség. (Pontosabban: a köz számára való károssága, a veszélyességéről ilyenkor már értelmetlenség beszélni – miként erre már Viski évtizedekkel ezelőli rámutatott.) Másrészt azt is tudjuk, hogy a társadalom számos területén keletkeznek veszélyhelyzetek, nyomukban kárkövetkezmények, általában mégsem lépünk fel azzal az igényvel, hogy a büntetőjog eszköztárát vessük be a jelenség visszaszorítása érdekében. Elegendő ezúttal az egészségünket mérgező közlekedés, munkahelyi légkör, netán a társadalomnak jelentős károkat okozó alkoholizmusra vagy dohányzásra utalni.

c) Mitől inkább veszélyes a társadalomra valamely döntés? Atól-e, hogy egyetlen döntés adott esetben jelentős kárt okozott, vagy inkább atól-e, hogy a hibás döntések halmazódása miatt igen nagy valamely, a társ-

adalomnak jelentős hátrányt előidéző káresemény bekövetkezésének a veszélye? Ha abból indulunk ki, hogy – bármilyen preventív megfontolásból – a kockázat nagyságát egyrésztől, a káresemény bekövetkezésében, illetve elmaradásában szerepet játszó véletlenszerű tényezőket másrésztől, figyelembe vesszük, akkor egyértelműen nem a véletlenek, hanem a törvényszerűnek kell(ene) prioritást biztosítanunk. Nem azt kell(ene) büntessük, aki egyébként feltehetően vagy bizonyíthatóan többnyire normakövető magatartást tanúsít, de „épp akkor és épp ott” hibázott, s ennek súlyos következmény lett a folyamánya. Azzal szemben kell(ene) fellépniünk, aki sorozatosan és veszélyes módon sérti meg a magatartási normákat, bár – ugyancsak a szemszögéből véletlenek tekinthető tényezők folytán – ezeknek a „közúti garázdálkodásoknak” nincs vagy csak elvétve van súlyos kimenetellel járó eredménye.

A *válasz* egyértelmű: a közlekedésbiztonságot az szolgálja (szolgálja), ha a sorozatosan és durván közlekedésellenes magatartást felmutató személyekkel szemben lehetne elsősorban a törvény szigorát alkalmazni. Nem olyan hiba elkövetésének megtorlására kell(ene) törekedni, amit mindenki nagy valószínűséggel elkövet, hanem olyan viselkedéshibák tanúsításának kellő időben való észlelésére, e viselkedéshibák megszüntetésére való ösztönzésre, amelyeknek nagy valószínűséggel – pontosan nem tudott helyen és időpontban – a társadalom számára nagy kárt okozó következménye lesz. A durván gondatlan és másokra tekintettel nem levő közlekedőkkel szembeni fellépés az indokolt, nem az egyszer-egyszer hibázó, ám akkor súlyos következményre vezető személyek szigorú megbüntetése.

d) A közlekedési (tágabb értelemben: a gondatlansággal foglalkozó) büntetőjognak *mire kell(ene) a hangsúlyt helyeznie?* A *következmény* megakadályozására vagy a *hibás cselekvéstől* való tartózkodásra-e? Jelenleg egyértelmű, hogy az előbbi abszolút prioritást élvez az utóbbival szemben. Pontosabban: a „nagy” és a „kis” büntetőjog (utóbbi: a szabálysértési jog) teljesen eltérő alapon áll, s a gyakorlatban a két elv között nincs átjárás, noha – elvileg – a cél azonos (kellene, hogy legyen).

A *válasz* az előbbi levezetésekkel fakadón nem lehet kétséges. A *szabálysértési és a büntetőjognak egymásra kell épülnie*, és nem csak annyira, mint jelenleg történik: a bíróság ihermentesítése céljából a kisebb súlyú következménnyel járó balesetek okozói szabálysértési keretek között vonják felelősségre – ismét csak jórészt függetlenül attól, hogy korábban mit tett vagy mit nem tett. A kívánatos fejlemény csak akkor (volna) elképzelhető, ha a kétfajta eljárás azonos alapokon nyugodna. Ma amíg a szabálysértési eljárás vegyes – többnyire normaszegés-súlyosságfüggő, kisebb részben következmény-centrikus, addig a büntetőjog kizárólag következmény-centrikus, és a normasértés súlya legfeljebb a büntetés-kiszabás súlyosságánál kerülhet mérlegelésre.

e) *Ha kárkövetkezmény nincs: a bűnösséget nem vizsgálják.* Kérdéses, hogy ez a megállapítás egyrészt igaz-e, másrészt ha igen, akkor a gyakorlat helyes-e? Kijelenthe-

tól, hogy az állítás igaz, azonban nyilvánvalóan – az ezt követő eljárás egyszerűsége ellenére – számos aggályt vet fel. A szabálysértési eljárás során ugyanis gyakorlatilag *megdönthetetlen vélelem, hogy lehetett volna szabálykövető módon is cselekedni*. Ez a szemlélet megint csak arra a természettudományosan már évtizedekkel ezelőtt bebizonyítottan hibás felfogásra, amil, miszerint nemcsak elvileg lehet, hanem gyakorlatban elvártnak kell mindig hibamentesen dönteni és cselekedni. Természetesen alapos indok szól emellett a felfogás mellett, s ez éppen a hibás döntés társadalomra veszélyességén alapul. A társadalomnak okozható kár a veszély megteremtésével veszi kezdetét, ami – ritka kivételtől eltekintve (pl. előre nem látható műszaki hiba, előjel nélküli rosszlelt) – pedig olyan normasértésből fakad, aminek megvalósítását jogszabály tiltja.

A válasz akár kizárólag természettudományos, akár kizárólag jogi alapokon nem adható meg. *Morális dilemma* eldöntésére van szükség. Ez pedig ismételten egy kérdés megválaszolásával oldható meg. A kérdés így hangzik: *igazságos-e az a választás, ami – esetleg – figyelmen kívül hagyja az emberi teljesítőképesség határait, s egy emberi megbüntet azért a döntéséért, amit legnagyobb igyekezete mellett sem tudott volna jobban meghozni?* (Hozzátehetjük: adott szituációban rajta kívül még sokan nem lettek volna képesek adekvát döntést hozni.) Mégpedig azért hagyja a választásra jogosult figyelmen kívül az emberi magatartás törvényszerűségeit, s azért büntet meg egy másfajta döntést hozni képtelen embert, hogy ezzel eleget tegyen társadalmi feladatának: megerősítse a tabut, hangsúlyozza a norma betartásának fontosságát, s azt, hogy aki nem így cselekszik, azt meg fogják büntetni. Hozzátehetjük: tudjuk, hogy a (továbbiakban is lesznek) mind olyanok, akik önhibájukból vétének a tabu ellen, s olyanok is, akiknek nem volt más választásuk.

Megemlítem: erre a dilemmára *rossz érv*, hogy ez ritka kivétel, mert az emberek jelentős része a szabályokat tudatosan szegi meg, s még többen vannak olyanok, akik csak azért sérül meg a normákkal, mert nem tanúsítanak időlük elvárható (azaz általuk teljesíteni képes) normakövető magatartást. A többség valóban ide tartozik. És a *ki-sebbség nem számít!* Akkor sem, ha ma semmiféle eszközünk nincs annak megállapítására, megkevesébe bizonyítására, hogy adott ember adott szituációban miért hibázott, miért hozott rossz, szituáció-inadekvát döntést?

f) Az előzőekben bemutatott, hogy *minél nagyobb a kár bekövetkezésének potenciális veszélye, annál súlyosabb megítélés alá esik a cselekvés*. A kérdés csupán az, hogy ez a szakemberek körében általánosan elismert – logikailag jól levezethető – felfogás tény-e vagy jelenleg csupán óhaj?

Válaszunk úgy summázható, hogy a kívánalom csak részben tény. A szabálysértéseknek van egy viszonylag

jól körülhatárolt köre, amit a jogalkotó (bizonyos országokban a jogalkalmazó a változó gyakorlat által) kiemel a többi közül. Mégpedig az ezek alapjánul szolgáló normák viszonylag egyszerű betarthatósága és megsértésük – statisztikailag bizonyíthatóan – átlagosnál nagyobb valószínűséggel történő súlyos következményre vezetése okán. Ezeknek a *kiemelt szabálysértéseknek* tehát nagy az absztrakt társadalomra veszélyességük, s ezért fűz hozzájuk a jogalkotó a többinél súlyosabb szankciókat.

g) Mindezek után feltehető a kérdés: mire kell a büntetőjognak főként ösztönöznie? A *normák* betartására vagy a *kárvetkezmények* elkerülésére? A jelenlegi gyakorlat mögött az a vélelem áll, hogy az utóbbiak élveznek prioritást, ám ezáltal a normakövetésre is lehet késztetni mind a büntetéssel sújtottat, mind a potenciális normasértőket. A kutatási tapasztalatokra alapozó logika fordított sorrendet preferál: *a normák betartásán, betartatásán át lehet eredményt elérni a kárvetkezmények elkerülésében*. Ezt a felfogást az a tapasztalat támogatja, ami szerint a normáknak sokkal könnyebben (bár, mint láttuk: korántsem korlátlanul) lehet eleget tenni, mint amennyire a károk elkerülésére képesek vagyunk törekedni. Mint láttuk: bizonyos véletlenként kezelhető tényezők (emberi tévedés) itt is szerepet játszanak, azonban ezek száma kisebb, a jelenség végkifejletében játszott funkciója csekélyebb, mint azoknak a tényezőknek a száma és szerepe, amelyek a következményekre, azok súlyosságában vagy elmaradásában a jelenségre befolyással vannak.

Elérhető-e csak a következmény elkerülésére való felkészítéssel a normák (szabályok) tisztelete? Az eddigi fejtegetésből kitűnik, hogy ez általában nem lehetséges. Ha a jog csak a kárvetkezmények ellen szólít fel: egyenlő intenzitással küzd a ritka és a gyakori kárvetkezményekkel járó normaszegés ellen.

h) Utolsó kérdésként tehető fel, hogy az előadottak figyelembe vételével *mire lehet (kell) ösztönözni a büntetéssel: a kárvetkezmény (a súlyos következmény) elkerülésére, vagy csak a gondosabb magatartásra?* Az előző pontban foglaltak alapján csak az a cél tűzhető ki, hogy *a büntetéssel a gondosabb magatartást sikerüljön elérni, ami által a kárvetkezmény elkerülésének valószínűsége is növelhető*. A jogalkotó csakis ez az értelmes üzenetet küldheti a büntetéssel mind a normaszegőknek, mind a jog hatálya alá eső valamennyi érintett személynek. Az emberi élet, testi épség, egészség tisztelete csak mintegy felkiáltójelként kezelhető a parancs végén.

3. A „gondos modell”-teória¹⁴

Az emberi magatartás megítélésénél korábban elfogadtam a *tévedés jogát*. Ezt a lehetőséget biztosítani kell, azonban természetesen nem partatlanul. A megengedett

és a tiltott cselekvés közötti határvonal meghúzásához valamilyen mércét, viszonyítási alapot kell találnunk, ami kellően általános ahhoz, hogy a konkrét esetet ehhez az absztrakt, megfelelő tartalmi ismérvekkel felruházott *etalonhoz* viszonyítsuk.

A *gondos modellre* alapozó felfogás azt vélelmezi, hogy az összehasonlítás alkalmával realizálódó esetben a gondos modell viselkedését magáévá tevő egyén éppoly gyakorisággal és azonos jellemzőkkel követi el magatartás-hibát, mint maga a modell. Az természetes, hogy az absztrakció szintjén megalkotott gondos modell is – bizonyos gyakorisággal – hibát követ el. Ha nem így volna, akkor nem gondos, hanem tökéletes volna. Ebből pedig az következik, hogy a gondos modell szerint viselkedő ember is hibázhat. Ugyanis ha a gondos modellt követő ember mindig gondosan járna el, akkor a *modell nem gondos, hanem hibamentes, azaz tökéletes volna. A magatartási standard* tehát nem a hibamentes, hanem az alacsony hibaszázalékú viselkedés.

A jelenlegi – *etikailag* mindenképpen *kifogásolható* – gyakorlat onnan eredeztethető, hogy a jogalkotó – *éveken* – feltételezi, hogy az emberek túlnyomó többsége a *szabályokat* ismeri, azokat nemcsak be akarja, de be is tudja tartani, tehát az előírásokat ténylegesen *követi*. Ez – mint tudjuk – nem igaz. Az *emberek* (a közlekedő emberek, a gépkocsit vezető) *többsége* időről időre tudatosan vagy tudattalanul *szegzi a szabályokat*. A tudattalanul szabályt szegők egy része pedig nem képes azokat betartani, de nem azért, mert valamilyen személyiségi-tudati deficitben szenvedne. Azért szegi meg olykor az előírásokat, mert *mintegy fél évszázada a szakemberek körében nyilvánvaló tény, hogy az előírásokat mindig senki nem képes betartani.*

Az ember csak hibák sorozatát elkövetve képes meghozni döntéseit. A gondos modell szerint közlekedő is így cselekszik. Ami a közlekedésre jelentős veszélyt jelentő kisebbség és a gondos modell szerint cselekvő – ugyancsak kisebbség – közötti eltérés, az nem más, mint az a tény, hogy a gondos modell szerint viselkedő ember bizonyos *kárkövetkezmények* globális *elkerülésére törekszik*. Eleve olyan beállítódást tanúsít, ami alkalmassá teszi – ha nem is mindig, de az esetek többségében, a különösen veszélyes helyzetekben pedig különösképp (bár akkor és ott sem maradéktalanul) – a veszélykerülő magatartásra. Ez csak *áttételesen* van összefüggésben a közlekedési szabályok betartásával vagy azok megszegésével. Sorolhatnánk azokat a kilométerek milliárd feltűnésmentesen vezető autóbusz- és kamionsofőrök példáit, akik az évek során – tudatosan vagy nem tudatosan – a közlekedési előírásokat tömegesen szegik meg (gyakran nem szereve tudomást arról, mert magukat az előírásokat sem ismerik pontosan), s ennek ellenére nemhogy balesetet nem okoznak, de ilyeneknek még csak nem is részesei.

Az *elsőz* okokból vezethető le az az okozat is, ami szerint a *felróhatóság* fennállása vagy ennek hiánya, továbbá annak súlyossági foka *nem* a következmény, *hanem* a kockázatvállalás súlyosságának fokán mérhető le. Ezt

azonban nem helyes egyetlen szituációra korlátozni, hiszen akkor azt sem tudjuk megállapítani: az egyén viselkedése eltér-e a gondos modellétől. A *kockázatvállalás gyakorisága az egyetlen támpont* a közlekedő és viselkedése társadalomra veszélyességének megítéléséhez. Minden egyéb megnyilvánulás (mint pl. szabálysértés elkövetése, baleset előidézése vagy abban vélen felkötött való részvétel) esetleges, véletlenszerű. Azt is kimondhatjuk, hogy az általunk rögzített elvek szerint jár el az, aki „a társadalomra még előnyös kockázatminimummal cselekszik, amelynek a társadalmi méreteken való vállalása nélkül megállna az élet”.

III.

Megvalósíthatósági kompromisszumok

Nehéz volna elképzelni, hogy a tudomány számára immár évtizedek óta többé-kevésbé evidenciaként kezelt szempontok máról holnapra átmennek a jogalkotásba, s azon keresztül a jogalkalmazásba. Amit a kutató súlyos etikai dilemmának tételez, arról nemcsak a nagyközönység, de még a szűkebben vett szakma sem igen hall. A megszokott elvek, az ezek alapján kialakított (jog)szokások nehezen ingathatók meg. A jogalkalmazók többsége nem e területnek elmélyült tudója. Következésképpen az utóbbi közegek elsődlegesen a hagyományok, másodlagosan a politika által determináltak. Amennyiben a kodifikatori elképzelések – amelyek ugyancsak nem mentesek akár a hagyományok, akár a politikusok elvárásaitól – máról holnapra átvennek az elméletalkotók nézeteit, egy demokratikus jogállamban nem lehetne azokat végrehajtani.

A jogalkotó nézetrendszere, szemlélete nem szakadhat el a jogalkalmazó gondolkodásmódjától. A jogalkalmazón ezúttal szűk értelemben a büntető igazságszolgáltatás munkásait, tágabban értelemben mindazokat értem, akikre a jogszabály vonatkozik.

A kielégítő megoldáshoz kompromisszumok során át lehet eljutni. Ebben szerephez jut a tudomány felismerése, a felhalmozott tudás meg- és elismertsége, annak a régióknak a szemlélete, amelyekhez történelmileg tartozunk vagy amelyekhez csatlakozni kívánunk. Ugyancsak fontos szerepet játszik a nemzetközi és a nemzeti alkotmányos alapjogok biztosítása. Mindezeknél fontosabb azonban az a közeg, amelyik a változást be kell, hogy fogadja.

Demokratikus környezetben a kutatók szabadon terjeszthetik nézeteiket. Ezek napi gyakorlatban való hasznosítására előbb állampolgári érdekképviseletek szerveződnek, amelyek az érdekeltek kisebb-nagyobb csoportjának nézeteit, érveit artikulálják. Jogállami keretek között a jogszolgáltatók folyamatosan továbbképezik magukat, hogy az új felismerések által kiváltott új kihívásoknak megfelelhessenek.

Magyarország több, mint tíz éve halad a demokratikus jogállamiság felé. Reménykedjünk, hátha egyszer sikerül nemcsak okos, de igazságos előírásokat is hozni.